

Marek Dziekan

Uniwersytet Warszawski

Uniwersytet Łódzki

ORCID 0000-0003-0291-2997

Niezwykłe dzieje pierwszych edycji *Kitāb* Ibn Faḍlāna. Orientalistyka i polityka w połowie XX w.

The Remarkable History of the First Editions of *Kitāb* by Ibn Faḍlān. Oriental Studies and Politics in the Mid-20th Century

The article is devoted to the political circumstances that influenced certain decisions regarding the first two editions of the travel report of the Arab traveler Ibn Faḍlān from Baghdad to the Volga Bulgars (921–922). The now-famous text of the voyage account, known as the *Mashhad manuscript*, was discovered in 1923 by a Turkish orientalist of Bashkir origin, Ahmed Zeki Velidi Togan (1890–1970) and formed the basis of his doctoral dissertation defended at the University of Vienna in 1935. Due to various problems, the German translation (in book form) was only published in print in 1939. The same year saw the publication of a Russian translation of the voyage description by a Soviet Arabist – Andrei P. Kovalevskiy (1895–1969). Both scholars conflicted with the USSR authorities: Togan had fought with the Soviet Army in 1920–1923, while Kovalevskiy was sentenced to five years in the gulag in 1938 on (as it later turned out) a wrongful charge of counter-revolutionary activity. These circumstances unexpectedly influenced the scholarly study of Ibn Faḍlān’s medieval work, incorporating it into the USSR’s domestic and foreign policy at the time.

Keywords: Ibn Faḍlān, A.Z. Velidi Togan, A.P. Kovalevskiy, Oriental studies, politics, 20th century

Słowa kluczowe: Ibn Faḍlān, A.Z. Velidi Togan, A.P. Kowalewskij, orientalistyka, polityka, XX w.

Niniejszy tekst zainspirowany został badaniami nad fascynującą postacią tureckiego polityka, bojownika i uczonego Ahmeda Zekiego Velidiego Togana. Punktem wyjścia dla tych rozważań był wywiad przeprowadzony przez baszkirskiego badacza dorobku i biografii Velidiego Togana, Amira M. Jułdaszbajewa¹ ze światowej sławy turkologiem i historykiem amerykańskim pochodzenia ukraińskiego, przyjacielem Velidiego Togana, prof. Omeljanem Pritsakiem (1919–2006)², który skierował moją uwagę na ciekawe tory rozważań pozostających na pograniczu nauki (w tym przypadku orientalistyki) i polityki. W związku z tym w niniejszym artykule nie jest moim celem omawianie po raz kolejny doskonale znanego dzieła Aḥmada Ibn Faḍlāna (ok. 870–ok. 960) znanego pod tytułem *Kitāb* („Księga”) czy też *Risāla* („Posłanie”) (sam autor nie zatytułował swojego tekstu). Szczegółowym analizom jego zawartości badacze arabskiej literatury podróżniczej poświęcili już sporej objętości regał biblioteczny, a sama relacja została też przełożona na wiele języków świata, w tym polski³. W tych publikacjach znaleźć można dokładne omówienie treści dzieła i najrozmaitszych problemów z nim związanych. W tym miejscu warto na pewno przypomnieć, że *Kitāb* Ibn Faḍlāna jest efektem jego podróży jako sekretarza delegacji wysłanej przez abbasydzkiego kalifa Al-Muqtadira (908–932) do Bułgarów Nadwołżańskich. Odbędzie się ona w latach 921–922 i obejmowała m.in. tereny, które kilka stuleci później znalazły się w granicach Rosji, a później Związku Radzieckiego, obecnie zaś Turkmenistanu, Kazachstanu i Rosji. Dzieło to znane było wcześniej we fragmentach z cytatów zamieszczonych w wielotomowym dziele Yāqūta al-Ḥamawīego (1179–1229) *Muʿǧam al-buldān* („Słownik krajów”) i innych arabskojęzycznych dziełach geograficznych średniowiecza. Historia edycji i przekładów fragmentów oraz obecnie znanej wersji tekstu do 1985 r. zostały dokładnie opisane m.in. przez polskich wydawców *Kitāb* i nie jest to przedmiot niniejszego opracowania⁴. Najobszerniejszy jak do tej pory fragment raportu (brakuje zakończenia), który stał się bogatym źródłem dla dalszych badań literaturoznawczych, historycznych i etnograficznych dotyczących przede wszystkim ludów turkijskich, Słowian i plemion nordyckich został odkryty przez badacza pochodzenia baszkirskiego, związanego później z Uniwersytetem Stambulskim i znanego jako historyk turecki, Ahmeda Zekiego Velidiego Togana⁵. Dla wyjaśnienia problemu,

- 1 M.M. Kulʹsaripov, A.M. Ūldašbaev, *Zaki Validi kak politik i učenij-vostokoved*, Ufa 2010, s. 99–107.
- 2 L.A. Hajda, *Omeljan Pritsak. A Biographical Sketch*, „Harvard Ukrainian Studies” 1979/1980, nr 3/4, s. 1–6; Ū. Kočubej, *Pricak Omelān Josipovič*, [w:] *Shodoznavstvo i vizantologija v Ukraīni v imenah. Biobibliografičnij slovník*, red. L.V. Matvéeva i in., Kiiv 2011, s. 180–181.
- 3 Na potrzeby niniejszego artykułu ważne są następujące wydania: *Putešestvie Ibn-Fadlana na Volgu*, red. I.Ū. Kračkovskij, Moskwa, Leningrad 1939; A.Z. Validi Togan, *Aḥmad Ibn Faḍlāns Reisebericht*, Leipzig 1939 (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, t. 24, nr 3); A.P. Kovalevskij, *Kniga Ahmeda Ibn-Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921–922 gg. Statʹi, perevody i kommentarii*, Harʹkov 1956; *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. 3, oprac. A. Kmietowicz, F. Kmietowicz, T. Lewicki, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1985.
- 4 Ibidem, s. 12–17. Później ukazały się jeszcze przekłady m.in. na francuski: *La Relation du Voyage dʹIbn Faḍlān chez les Bulgares*, tłum. M. Canard, „Annales de lʹInstitut dʹÉtudes Orientales” 1958, t. 5, s. 41–145; angielski: *Ibn Fadlanʹs Journey to Russia: A Tenth-Century Traveler from Baghdad to the Volga River*, tłum. R.N. Frye, Princeton 2005; turecki: *İbn Faḍlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, tłum. R. Şeşen, İstanbul 2010; i hiszpański: *La Crónica de Ibn Faḍlan*, tłum. M.M. Merino, www.researchgate.net/publication/335026031_La_cronica_de_Ibn_Fadlan [dostęp 22.05.2022].
- 5 Por. w języku polskim: W. Zajączkowski, *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Euroazji*, Warszawa 2015, s. 120–121. Istnieje bardzo wiele artykułów na jego temat, przede wszystkim w języku rosyjskim (pisanym przez autorów baszkirskich) oraz kilka ważnych tekstów w języku niemieckim i angielskim. Szczególnie znaczenie mają dwa obszerne opracowania: T. Bajkara, *Zaki Validi Togan*, tłum. R.M. Bulgakov, A.M. Ūldašbaev,

na którym chcę się skoncentrować niżej, warto podać kilka informacji o życiu badacza. Urodził się w 1890 r. w Baszkirii, a zatem na terenie ówczesnego Imperium Rosyjskiego. Dość wcześnie włączył się zarówno w życie naukowe, jak i polityczne swojego kraju. Po rewolucji 1917 r., dążąc do uzyskania przez Baszkię autonomii w ramach Rosji Radzieckiej, przez pewien czas współpracował z władzami, ale w 1920 r. okazało się, że został przez Lenina oszukany – Baszkiria nie otrzymała autonomii na zasadach, jakie uzgodnili w osobistej rozmowie. Wyjechał wtedy do Kazachstanu, gdzie wraz z ugrupowaniem basmaczy przez trzy lata walczył z Armią Czerwoną⁶. W tym czasie stał się osobą pilnie poszukiwaną przez bolszewików jako groźny wróg polityczny, a jego poglądy określono jako „walidowszczyzna” (*walidowszczina*), a oskarżenie o to „odchylenie nacjonalistyczne” karane było przynajmniej więzieniem.

Kiedy dalsza walka był już niemożliwa, w 1923 r. musiał wyemigrować z terenów kontrolowanych przez władzę radziecką. Pierwszym etapem jego emigracji był Iran. Na początku tułaczki zatrzymał się przez pewien czas w Meszhedzie, gdzie w bibliotece mauzoleum Imama Rezy odkrył klocek, obejmujący między innymi rękopis relacji Ibn Faḍlāna (s. 196b–212b). Odtąd rękopis ten znany jest jako „rękopis meszhedzki” albo „rękopis Ibn al-Faḍīha” (ta druga nazwa od najobszerniejszego tekstu w klocek⁷). Nie bez trudności udało się Velidemu własnoręcznie skopiować tekst⁸, a kopię zabrał ze sobą – najpierw do Stambułu, a następnie do Wiednia. Dużo wcześniej zdążył jednak poinformować świat orientalistyczny o swoim epokowym, można powiedzieć, odkryciu⁹.

W 1939 r., po rozmaitych zawirowaniach związanych m.in. z politycznymi problemami jego głównego protektora, prof. Paula Kahlego¹⁰ z Bonn, które spowodowały opóźnienie wydania książki o cztery lata, ukazała się edycja całego tekstu wraz z przekładem i komentarzami nakładem Deutsche Morgenländische Gesellschaft w Lipsku. W liście do swojego przyjaciela, radzieckiego arabisty Ignacego Kraczkowskiego (1883–1951)¹¹ już w 1935 r. Velidi pisał, że książka już jest gotowa do druku i ukaże się na Węgrzech¹². O problemach i opóźnieniach Velidi informował go dość dokładnie, co ma w opisywanej tu sytuacji pew-

Ufa 1998; F. Bergdolt, *Der geistige Hintergrund des türkischen Historikers Ahmet Zeki Velidi Togan nach seinen Memoiren*, Berlin 1981. W niniejszym tekście wskazuję tylko na najistotniejsze dla podjętego tu tematu wątki biografii politycznej i naukowej Velidiego Togana. Szczegółowo omawiam te zagadnienia w artykule: M. Dziekan *Ahmet Zeki Velidi Togan (1890–1970) – między polityką a orientalistyką*, „Ethos” [w druku].

6 Por. np. T. Bajkara, *Zaki Validi Togan*, s. 23–24, 248–252.

7 Klocek obejmował oprócz *Kitāb Ibn Faḍlāna* jeszcze dwa dzieła autorów z X w.: *Kitāb al-buldān* („Księga krajów”) perskiego geografa Ibn al-Faḍīha oraz pełny tekst relacji z podróży arabskiego pisarza Abū Dulafa; por. [A.Z. Validi], *Société Asiatique. Séance du 8 février 1924*, „Journal Asiatique” 1924, t. 1, s. 150.

8 Por. Z. Velidi Togan, *Hâtıralar. Türkistan ve diğer müsülman doğu türklerinin millî varlık ve kültür mücadeleri*, Ankara 2020, s. 408; idem, *Vospominaniâ. Bor’ba musul’man Turkestana i drugih vostočnyh túrok za nacional’noe sušestvovanie i kul’turu*, t. 2, tłum. A.M. Ūldašbaev, Ufa 1998, s. 169; idem, *Memoirs. National Existence and Cultural Struggles of Turkistan and Other Muslim Eastern Turks*, tłum. H.B. Paksoy, North Charleston 2012, s. 378. Bardziej szczegółowo: M.N. Farkhshatov, *Ahmet-Zeki Validi Togan and the Travel Accounts of Ahmad ibn Faḍlan*, „St. Petersburg Annual of Asian and African Studies” 2012, t. 1, s. 15–16.

9 [A.Z. Validi], *Société Asiatique. Séance du 8 février 1924*; A.Z. Validov, *Mešhedskaa rukopis’ Ibnul-Fakiha*, „Izvestiâ Rossijskoj Akademii Nauk” ser. 6, 1924, t. 18, nr 1–11, s. 237–251; idem, *Ibn ūl-Fakih’in yeni nüshası*, „Türk Yurdu” 1924, nr 4, s. 297–304.

10 Por. M.N. Farkhshatov, *Ahmet-Zeki Validi Togan*, s. 22.

11 *Ignatii Iulianovich Krachkovskii*, <https://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Ignatii+Iulianovich+Krachkovskii> [dostęp 24.06.2022]; J. Fück, *Die arabischen Studien in Europa*, Leipzig 1955, s. 302–305; S.D. Miliband, *Biobibliografičeskij slovar’ sovsykh vostokovedov*, Moskva 1977, s. 281–283.

12 M.N. Farkhshatov, *Ahmet-Zeki Validi Togan*, s. 23.

ne znaczenie¹³. W swojej korespondencji dopytywał, czy prowadzone są prace nad Ibn Faḍlānem w Rosji, bo zastanawiał się nawet nad wydaniem rosyjskim. W 1931 r. pisał do Kraczkowskiego:

Obecnie piszę tekst po rosyjsku, mając nadzieję, że jeśli nie uda mi się książki opublikować po turecku, to przynajmniej będę miał szansę wydać ją po rosyjsku. Ale jeśli ktoś robi to w Rosji, napiszę mój tekst po turecku lub niemiecku¹⁴.

Nie widać tu u Velidiego żadnej chęci współzawodnictwa, choć trzeba pamiętać, że było to jeszcze przed niemieckim okresem jego życia. Można jednak podejrzewać, że w tym czasie nawiązał kontakt z przebywającym w Stambule Hellmutem Ritterem¹⁵.

Ze względu na treść *Kitāb* Ibn Faḍlāna rękopisem byli oczywiście zainteresowani szczególnie badacze radzieccy, a nawet radzieckie władze, co podkreśla przyjaciel Velidiego, Pritsak¹⁶. W 1935 r. na dowód przyjaznych stosunków pomiędzy ZSRR a Iranem władze ZSRR podarowały Iranowi fotokopię rękopisu słynnego perskiego eposu autorstwa Ferdousiego (zm. 1025) *Šahnāme* (*Księga królewska*) znajdującego się w Leningradzie¹⁷. Na zapytanie strony irańskiej, jak może się odwdziżyć, strona radziecka poprosiła o fotokopię rękopisu meszchedzkiego. Zaraz po jego otrzymaniu zainteresował się nim wybitny arabista radziecki pochodzenia ukraińskiego Andriej P. Kowalewskij (1895–1961)¹⁸, związany m.in. z uniwersytetami w Charkowie i Leningradzie. W 1938 r. z powodu fałszywego donosu¹⁹ Kowalewskij na podstawie słynnego artykułu 58 radzieckiego kodeksu karnego, obejmującego m.in. „działalność kontrrewolucyjną”²⁰ został skazany na 5 lat łagru, najpierw w Republice Komi, a następnie Mordowii. Wszelkie próby Kraczkowskiego, by uwolnić Kowalewskiego, nie powiodły się. Miało to swoje konsekwencje naukowe.

Kiedy władze radzieckie dowiedziały się, że nad rękopisem pracuje Velidi Togan, postanowiły działać. Ponieważ nie dość, że był on wrogiem ZSRR, to jeszcze pracował w tym czasie w Niemczech (do 1939 r. Togan był profesorem najpierw uniwersytetu w Bonn, następnie w Getyndze; wyjechał z Niemiec 1 września 1939 r.), Rosjanom zależało, żeby średniowieczne arabskie dzieło mówiące o obszarach ZSRR ukazało się jak najszybciej w przekładzie i opracowaniu badaczy radzieckich. Zlecono to zadanie Kraczkowskiemu jako najwybitniejszemu i najślynniejszemu ówczesnie arabiście radzieckiemu. Ten wiedział

13 Ibidem.

14 Ibidem, s. 16.

15 Por. J. van Ess, *Im Halbschatten. Der Orientalist Hellmut Ritter (1892–1971)*, Wiesbaden 2013, s. 48 i nast.

16 M.M. Kul’šaripov, A.M. Ūldašbaev, *Zaki Validi*, s. 101–102.

17 Źródła podają dwie różne daty otrzymania daru przez ZSRR: 1935 i 1937 r. Tę pierwszą podaje Kraczkowski we wstępie do edycji *Kitāb* Ibn Faḍlāna z 1939 r., drugą zaś artykuł: I. Zianberdin, *Ėtot izvestnyj i neizvestnyj Zaki Validi*, *istokirb.ru/articles/proshloe/2022-02-05/etot-izvestnyj-i-neizvestnyj-zaki-validi-2681442* [dostęp 24.09.2022].

18 Por. jego życiorys: J. Reychman, *Andrzej Kowaliwski (1885–1069)*, „Przegląd Orientalistyczny” 1970, nr 3, s. 285–286; S.D. Miliband, *Bibibliografičeskij slovar’*, s. 258–259; I. Černikov, E. Cigankova, *Kovalivskij Andrij Petrovič*, [w:] *Shodoznavstvo i vizantologija*, s. 115–117; *Kovalevskij Andrej Petrovič (1895–1969). Lūdi i sud’by*, *memory.pvost.org/pages/kovalevskij.html* [dostęp 24.09.2022].

19 V.A. Ivanov, *Kovalevskij Andrej Petrovič*, [w:] *Baškortostan. Kratkaâ ênciklopediâ*, red. R.Z. Šakurov, Ufa 1996, s. 338; niestety ani ten, ani żaden inny autor biogramu Kowalewskiego nie podaje żadnych szczegółów dotyczących zarzutów postawionych uczonemu.

20 Oryginalny tekst artykułu por. np.: *Stat’â 58 Ugolovnogo kodeksa RSFSR (1938g)*, www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/st_58.php [dostęp 24.09.2022]. Można się domyślać, że osadzenie na podstawie tego samego artykułu mogłoby grozić Velidemu, gdyby nie uciekł z kraju.

doskonale, że rękopis bada Kowalewski i nie zgodził się sam dokończyć pracy, jaką tamten wykonywał. Wprawdzie, jak wspomniałem, nie udało mu się uwolnić Kowalewskiego z łagru, ale dokonał niezwykłej, jak sądzę, w kontekście dziejów nauki (nie tylko orientalistyki) rzeczy, o czym opowiada Pritsak. Otóż Kowalewski został przywieziony z Syberii do Leningradu. Na dzień był dowożony do biblioteki, gdzie pracował nad rękopisem, a na noc odwożony do leningradzkiego więzienia. Zatem nad tekstem równolegle pracowało dwóch uczonych wywodzących się z terenów ZSRR, a obaj byli wrogami władzy radzieckiej.

Ostatecznie obie edycje ukazały się w tym samym, 1939 r., ale edycja Kowalewskiego nieco wcześniej (a nie odwrotnie, jak twierdzi Pritsak). Wspomina o tym sam Velidi we wstępie do swojej książki²¹. Fakt ten komentuje Marsil Farkhshatov: „Możemy sobie tylko wyobrazić, co poczuł odkrywca *Relacji* Ibn Faḍlāna, który utracił – przynajmniej nominalnie – prawo do tego, by być uważanym za pierwszego, kto to dzieło wydał”²².

Na tym jednak polityczne perypetie Ibn Faḍlāna się nie skończyły. Książka ukazała się pod następującym tytułem: *Putieszestwie Ibn-Fadlana na Wołgu, pieriewod i komentarij pod redakcijej akademika I.Ju. Kraczkowskogo*. Książka obejmuje, obok tekstu oryginału, przekładu, komentarzy i całego aparatu naukowego²³, także krótki wstęp Kraczkowskiego i niesygnowane obszernie wprowadzenie merytoryczne, bez wątpienia pióra Kowalewskiego. We wstępie Kraczkowski także nie mógł wymienić jego nazwiska. Co więcej, pisząc o znaczeniu odkrycia rękopisu meszhedzkiego, nie można było także wymienić nazwiska Velidiego – nie został on nawet wskazany jako jego odkrywca. Ale jako człowiek świadomy politycznie zapewne rozumiał, dlaczego tak musiało być. Groziło to przecież daleko posuniętymi konsekwencjami dla radzieckiego arabisty, co podkreśla Pritsak²⁴. Oczywiście całe środowisko orientalistyczne doskonale wiedziało, kto jest tłumaczem i edytorem, ale ówczesna sytuacja polityczna nie pozwalała na wspomnianie nazwiska Kowalewskiego. Jest więc pierwsze rosyjskie wydanie *Kitāb* Ibn Faḍlāna dowodem na to, jak polityka może wpływać i na naukę (przyspieszenie pracy naukowej na zlecenie polityczne) i na uczonych (zakaz wymieniania nazwisk Kowalewskiego i Velidiego Togana).

Ze względu na trudne warunki i wymuszony krótki czas pracy nad rosyjską edycją nie jest ona doskonała, na co zwracają uwagę tak Kraczkowski, jak i anonimowo Kowalewski. Dlatego konieczne było drugie wydanie, poszerzone i ulepszone, które ukazało się w 1956 r., a zatem w nieco lepszych czasach (po śmierci Stalina), już z możliwością odwołania się (nawet jeśli czasem dość krytycznie) do edycji Velidiego Togana. Takie odwołanie ukazało się we wstępie. Można tam przeczytać, że w edycji Togana

21 A.Z. Validi Togan, *Aḥmad Ibn Faḍlāns Reisebericht*, s. XXXIV.

22 M.N. Farkhshatov, *Ahmet-Zeki Validi Togan*, s. 23.

23 Nie tu miejsce na analizę metod edycji stosowanych przez poszczególnych edytorów relacji. Temu zagadnieniu należałoby poświęcić odrębne obszernie studium porównawcze, także z uwzględnieniem późniejszych edycji. Metodę Kowalewskiego trafnie, jak sądzę, scharakteryzował sam Velidi Togan we wstępie do swojego przekładu: „Rosyjski tłumacz [...] w swoich obszernych komentarzach ogranicza się do objaśnień tekstu, nie dotykając problemów, które wynikają z samej relacji z podróży, nie objaśnia nawet nazw miejscowych, jakie pojawiają się w dziele”, A.Z. Validi Togan, *Aḥmad Ibn Faḍlāns Reisebericht*, s. XXXIV. Z kolei Velidi Togan, jako historyk, nie filolog, bardzo wiele miejsca poświęca właśnie analizom historycznym, nie unikając, rzecz jasna, także rozważań filologicznych, które jednak wyraźnie służyły do analizy dziejów etnosów, głównie turkijskich, wzmiankowanych przez Ibn Faḍlāna.

24 M.M. Kul’šaripov, A.M. Ūldašbaev, *Zaki Validi*, s. 102.

rola żywiołu słowiańskiego w Europie Wschodniej jest całkowicie ignorowana. Autor wszędzie chce widzieć tylko Turków albo tureckie wpływy. Wydając swoją książkę w ówczesnych faszystowskich Niemczech, złożył daninę także pangermańskim tendencjom, ale jednocześnie dochodzi do wniosku, jakoby owi „Germanie” w Europie Wschodniej sami przejęli swoje obyczaje i kulturę od Turków. Na międzynarodowym zjeździe orientalistów w dniach 15–22 września 1951 r. w Stambule H.J. Graf²⁵ (z Bad-Meinberg) wygłosił wykład o podobnym charakterze: *Znaczenie Ibn Faḍlāna dla badania starożytności germańskich*²⁶.

Można w pewnym stopniu przyznać rację Kowalewskiemu, że Velidi Togan koncentrował się na kwestiach tureckich u Ibn Faḍlāna, a jego *Reisebericht* jest do dziś opisywany jako „encyklopedia kultury tureckiej”, ale należy pamiętać, był przecież Baszkirem z tureckim obywatelstwem, więc w sposób naturalny kwestie te najbardziej go interesowały. Podobnie jest u Kowalewskiego – zwraca on uwagę na konteksty słowiańskie, analogicznie jak wydawana od 1956 r. w krakowskim ośrodku arabistycznym seria *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny* pod redakcją prof. Tadeusza Lewickiego, zainspirowana edycją fragmentów dzieła Ibrāhima Ibn Ya‘qūba dokonanej przez prof. Tadeusza Kowalskiego w 1946 r.²⁷, w której ukazała się w 1985 r. polska edycja Ibn Faḍlāna. Wprawdzie opracowania Kowalewskiego nie ukazywały się formalnie w żadnej serii, ale nauka radziecka podkreślała zawsze znaczenie źródeł arabskich dla poznania dziejów narodów znajdujących się w granicach ZSRR, czego dużo późniejszym przykładem jest choćby wybór z kroniki Aḡ-Ṭabariego²⁸.

Jednak zarzut związany z ludami germańskimi jest o tyle nietrafiony, że faktycznie w relacji tej możemy znaleźć wiele informacji na temat ludów germańskich, a Ibn Faḍlānowy lud *Ar-Rūsīyya* to nie Rusowie, ani tym bardziej Rosjanie, lecz jakiś lud germański, prawdopodobnie Normanowie²⁹. Kowalewskij pozostawił po prostu określenie/etnonim „Rusowie” (*rusy*) i owym „Rusom” poświęca obszerny przypis na s. 234–236, nic nie wspominając o ludach germańskich. Kowalewskij był zbyt dobrym znawcą tematu, żeby nie wiedzieć o germańskich kontekstach tego terminu (wspomina mimochodem, że Arabowie nazywali tak również inne ludy, ale ich nie wymienia). Podejrzewam w tym przypadku także rodzaj nacisków politycznych, ale nie mając jednoznacznych dowodów, nie chciałbym wysuwać zbyt daleko idących wniosków. Przychodzi to jednak na myśl w związku z tym, że po pierwsze, o Velidim Toganie w tamtych czasach nie można było w ZSRR pisać ani mówić pozytywnie (na to przyszedł czas dopiero w latach osiemdziesiątych). Jak wspominałem, w omawianej książce nie wspomina się, że to właśnie on odkrył rękopis meszhedzki – być może właśnie dlatego, że trzeba by o wrogu ZSRR napisać coś pozytywnie

25 H.J. Graf, *Die Bedeutung des Ibn Faḍlān für die germanische Altertumskunde*, [w:] *Zeki Velidi Togan'a Armağan. Symbolae in honorem Z.V. Togan*, red. T. Hejti, Istanbul 1950–1955, s. 397–404. Por. na ten temat także: W. Duczko, *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, Leiden, Boston 2002, s. 137–154 et passim.

26 A.P. Kovalevskij, *Kniga Ahmeda Ibn-Fadlana*, s. 6.

27 *Relacja Ibrahima Ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekriego*, wyd. i komentarz T. Kowalski, Kraków 1946.

28 *Istoriâ at-Ṭabari*, tłum. V.I. Belâev, Taškent 1987; recenzja: M.M. Dziekan, „Przegląd Orientalistyczny” 1988, nr 4, s. 378–379.

29 Por. *Źródła arabskie*, s. 192.

nego. Po drugie, Kowalewskij, odnosząc się do wcześniejszej swojej edycji, wypowiada się dość enigmatycznie: nigdy nie wyraził się o niej „mój przekład”. Trzeba zewnętrznej wiedzy o tym, że to właśnie on był autorem edycji z 1939 r. Od samego Kowalewskiego tego się nie dowiemy.

Z powyższych rozważań jasno widać, jak polityka może wpływać na naukę. Takie współdziałanie w kontekście badań nad Bliskim Wschodem wykazał dokładnie Edward Said w swoim słynnym *Orientalizmie* (*Orientalism*, New York 1978)³⁰, ale spoglądał na problem z całkiem innego punktu widzenia i wskazywał na inne cele. W pasjonującej (choć dość dyskusyjnej) opowieści Saida obserwujemy przede wszystkim szersze zakrojone procesy, tutaj zaś – tragedie i konieczność podejmowania trudnych decyzji przez konkretnych uczonych. Velidi Togan był tyleż politykiem, co uczonym, więc swego rodzaju upolitycznienie jego działań było do pewnego stopnia naturalne, choć polityką przestał się czynnie zajmować już pod koniec lat dwudziestych. Inaczej było z Kowalewskim, który w politykę wplątany został w wyniku fałszywych oskarżeń. Ale dziwnym zrzędzeniem losu w pewnym momencie ich losy powiązały się za sprawą tekstu sprzed tysiąca lat, który włączony został w politykę międzynarodową. Być może takie było jego przeznaczenie – w końcu to relacja z podróży dyplomatycznej z licznymi wątkami politycznymi, na co zwraca uwagę sam Kowalewskij³¹. Można powiedzieć, że jeśli mamy do czynienia z autorytarną władzą, nigdy nie możemy być pewni, czy uciekając w badania nad tekstami sprzed wielu setek lat, nie znajdziemy się nagle w oku politycznego cyklonu, a przynajmniej blisko niego.

Bibliografia

- Bajkara T., *Zaki Validi Togan*, tłum. R.M. Bulgakov, A.M. Ūldašbaev, Ufa 1998.
- Bergdolt F., *Der geistige Hintergrund des türkischen Historikers Ahmet Zeki Velidi Togan nach seinen Memoiren*, Berlin 1981.
- Černikov Ì., Cigankova E., *Kovalivs'kij Andrij Petrovič*, [w:] *Shodoznavstvo Ì vizantologìà v Ukraìni v ìmenah. Biobibliografičnij slovník*, red. L.V. Matvèèeva i in., Kiïv 2011, s. 115–117.
- Duczko W., *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, Leiden, Boston 2002.
- Dziekan M.M., [recenzja] *Istorija at-Tabari*, tłum. W.I. Bielajew, „Przegląd Orientalistyczny” 1988, nr 4, s. 378–379.
- Dziekan M.M., *Ahmet Zeki Velidi Togan (1890–1970) – między polityką a orientalistyką*, „Ethos” [w druku].
- Ess J. van, *Im Halbschatten. Der Orientalist Hellmut Ritter (1892–1971)*, Wiesbaden 2013.
- Farkhshatov M.N., *Ahmet-Zeki Validi Togan and the Travel Accounts of Ahmad ibn Fadlan*, „St. Petersburg Annual of Asian and African Studies” 2012, t. 1, s. 15–37.
- Fück J., *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*, Leipzig 1955.

30 E. Said, *Orientalizm*, tłum. M. Wyrwas-Wiśniewska, Poznań 2018.

31 A.P. Kovalevskij, *Kniga Ahmeda Ibn-Fadlana*, s. 8.

- Graf H.J., *Die Bedeutung des Ibn Faḡlān für die germanische Altertumskunde*, [w:] *Zeki Velidi Togan'a Armağan. Symbolae in honorem Z.V. Togan*, red. T. Hejети, Istanbul 1950–1955, s. 397–404.
- Hajda L.A., *Omeljan Pritsak. A Biographical Sketch*, „Harvard Ukrainian Studies” 1979/1980, nr 3/4, s. 1–6.
- Ibn Fadlan's Journey to Russia: A Tenth-Century Traveler from Baghdad to the Volga River*, tłum. R.N. Frye, Princeton 2005.
- İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, tłum. R. Şeşen, İstanbul 2010.
- Ignatii Iulianovich Krachkovskii*, encyclopedia2.thefreedictionary.com/Ignatii+Iulianovich+Krachkovskii [dostęp 24.09.2022].
- Istoriâ at-Tabari*, tłum. V.I. Belâev, Taškent 1987.
- Ivanov V.A., *Kovalevskij Andrej Petrovič*, [w:] *Başkortostan. Kratkaâ ènciklopediâ*, red. R.Z. Şakurov, Ufa 1996, s. 338.
- Kočubej Ū., *Pričak Omelân Josipovič*, [w:] *Shodoznavstvo i vizantologija v Ukraïni v imenah. Biobibliografičnij slovník*, red. L.V. Matvêêva i in., Kiïv 2011, s. 180–181.
- Kovalevskij A.P., *Kniga Ahmeda Ibn-Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921–922 gg. Stat'ı, perevody i kommentarii*, Har'kov 1956.
- Kovalevskij Andrej Petrovič (1895–1969). Lüdi i sud'by*, memory.pvost.org/pages/kovalevskij.html [dostęp 24.09.2022].
- La Crónica de Ibn Fadlan*, tłum. M.M. Merino, www.researchgate.net/publication/335026031_La_cronica_de_Ibn_Fadlan [dostęp 22.05.2022].
- La Relation du Voyage d'Ibn Fadlân chez les Bulgares*, tłum. M. Canard, „Annales de l'Institut d'Études Orientales” 1958, t. 5, s. 41–145.
- Miliband S.D., *Biobibliografičeskij slovar' sovetskih vostokovedov*, Moskva 1977.
- Kul'šaripov M.M., Ūldašbaev A.M., *Zaki Validi kak politik i učenij-vostokoved*, Ufa 2010.
- Putešestvie Ibn-Fadlana na Volgu*, red. I.Ū. Kračkovskij, Moskva, Leningrad 1939.
- Relacja Ibrahima Ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekriego*, wyd. i komentarz T. Kowalski, Kraków 1946.
- Reychman J., *Andrzej Kowaliwski (1985–1069)*, „Przegląd Orientalistyczny” 1970, nr 3, s. 285–286.
- Said E., *Orientalizm*, tłum. M. Wyrwas-Wiśniewska, Poznań 2018.
- Stat'â 58 Ugolovnogo kodeksa RSFSR (1938g)*, www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/st_58.php [dostęp 24.09.2022].
- Validi Togan Z., *Vospominaniâ. Bor'ba musul'man Turkestana i drugih vostočnyh tûrok za nacional'noe sušestvovanie i kul'turu*, t. 2, tłum. A.M. Ūldašbaev, Ufa 1998.
- Validi Togan Z., *Hâtralar. Türkistan ve diđer müsülman dođu türklerinini millî varlık ve kül-tür mücadeleri*, Ankara 2020.
- Validi Togan Z., *Memoirs. National Existence and Cultural Struggles of Turkistan and Other Muslim Eastern Turks*, tłum. H.B. Paksoy, North Charleston 2012.
- Validi Togan A.Z., *Ahmad Ibn Faḡlâns Reisebericht*, Leipzig 1939 (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, t. 24, nr 3).
- [Validi A.Z.], *Société Asiatique. Séance du 8 février 1924*, „Journal Asiatique” t. 1, 1924, s. 149–151.
- Validi A.Z., *İbn ül-Fakih'in yeni nüshası*, „Türk Yurdu” 1924, nr 4, s. 297–304.

- Validov A.Z., *Mešhedskāâ rukopis' Ibnu-l'-Fakiha*, „Izvestiâ Rossijskoj Akademii Nauk” ser. 6, 1924, t. 18, nr 1–11, s. 237–251.
- Zajączkowski W., *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Euroazji*, Warszawa 2015.
- Zianberdin I., *Ètot izvestnyj i neizvestnyj Zaki Validi*, istokirb.ru/articles/proshloe/2022-02-05/etot-izvestny-i-neizvestny-zaki-validi-2681442 [dostęp 14.09.2022].
- Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. 3, oprac. A. Kmiotowicz, F. Kmiotowicz, T. Lewicki, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1985.

prof. zw. dr hab. **Marek M. Dziekan**, kierownik Katedry Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki Uniwersytetu Łódzkiego, współpracuje także z Katedrą Arabistyki i islamistyki Uniwersytetu Warszawskiego. Jest autorem ponad 400 prac naukowych, popularnonaukowych i przekładów. W swoich badaniach zajmuje się głównie historią cywilizacji arabsko-muzułmańskiej, dziejami orientalistyki, problematyką islamu klasycznego i współczesnego, myślą polityczną w islamie oraz islamem w Europie.

e-mail: mmdziekan@interia.pl

Data zgłoszenia artykułu: 28 września 2022

Data przyjęcia do druku: 28 stycznia 2023